

RAFAŁ NAKONIECZNY

CHRYSOLOGICZNY TYTUŁ ΣΟΦΙΑ ΘΕΟΥ W „KOMENTARZU DO EWANGELII ŚW. JANA” ORYGENESA

Czytający Orygenes bez trudu odnaleźć może liczne ustępy, w których występuje biblijny termin „Mądrość Boża” (σοφία θεού). Może ona oznaczać dar Boży w postaci określonej cnoty¹. Inny sens ma jej bardzo interesująca personifikacja w księgach mądrościowych Starego Testamentu². Interesującym nas obecnie zagadnieniem jest jednak jedynie fakt zastosowania go do Osoby Jezusa Chrystusa w nauce Orygenesusa.

W jednej z homilii o Księdze Jeremiasza czytamy na przykład: „Zbawiciel nasz jest 'Mądrością Bożą, Mądrość zaś jest *odblaskiem wiekuiestej światłości*'³. Nie jest to bynajmniej jednorazowe czy przypadkowe odniesienie terminu zaczerpniętego z literatury mądrościowej Starego Testamentu do Chrystusa. Bezpośrednie, wyraźne stwierdzenie identityczności tajemniczej postaci Mądrości i Syna Bożego odnajdujemy bowiem także w *Komentarzu do Ewangelii św. Jana*, gdzie Orygenes stwierdza bardzo podobnie: „Słowa: *Wy Mnie znieważacie* (J 8,49) mogą się odnosić do każdego, kto lekceważy mądrość, ponieważ Chrystus jest Mądrością⁴”, a także w innym fragmencie tego samego dzieła: „Chrystus jest początkiem jako Stwórca i zgodnie z tym jest Mądrością⁵”. Z tych i z wielu innych tekstów widzimy więc, iż dla Orygenesusa oczywistym faktem jest, że Syn Boży tożsamy jest z Bożą Mądrością.

W artykule niniejszym dokonamy analizy użycia tego tytułu chrystologicznego w *Komentarzu do Ewangelii św. Jana* oraz próby ukazania podstaw użytej przez Orygenesusa terminologii. Skłania nas do tego niezwykle ciekawy fakt częstego użycia rzeczownika σοφία we wspomnianym *Komentarzu*, podczas gdy Ewangelista konsekwentnie tego terminu unika stosując inny – λόγος.

I. UŻYCIE TERMINU „MĄDROŚĆ BOŻA” (ΣΟΦΙΑ ΘΕΟΥ) W ASPEKTCIE CHRYSOLOGICZNYM

W punkcie pierwszym pragnę ukazać formę, w jakiej Orygenes w swym *Komentarzu* nazywa Jezusa Mądrością.

¹ Por. *Komentarz do Ewangelii św. Mateusza 10,19*, tl. K. Augustyniak, w: Orygenes, *Duch i ogień*, Kraków 1995, s. 195: „Dlatego niech się nie chlubi mądry mądrością swoją i niech się nie chlubi mężczy męstwem swoim (Jr 9,22); albowiem to, co godne chluby, nie jest nasze, lecz jest „darem Boga” (por. Ef 2,8): mądrość, która pochodzi od Niego, siła, która pochodzi od Niego i tak samo inne cnoty.” Potwierdzenie faktu udzielania ludziom tej mądrości przez Boga odnajdujemy także w *Komentarzu do listu do Rzymian* (Ro Co 5,9), gdzie „niewysłowiona mądrość Boża” określona jest jako „dana” Apostołowi.

² Por. Prz 1,20: „Mądrość woła na ulicach, na placach głos swój podnosi”: Prz 9,1-2: „Mądrość zbudowała sobie dom i wyciosała siedem kolumn, nabiła zwierząt, namieszała winą”; Mdr 7,21: „Poznałem i co zakryte, i co jest jawne, pouczyła mnie bowiem Mądrość – sprawczyni wszystkiego!” i wiele innych.

³ *Homilie o Księdze Jeremiasza* (Jr h) 9,4, tl. St. Kalinkowski, PSP t. XXX, s. 85.

⁴ *Komentarz do Ewangelii św. Jana* (J Co) 20,37. W całym artykule cytuję przekład St. Kalinkowskiego, wg PSP, t. XXVIII, Warszawa 1981.

⁵ Tamże, 1,19.

1. Bezpośrednie stwierdzenia tożsamości

Orygenes tak komentuje wypowiedź Jezusa: „Słowa: *Wy Mnie znieważacie* (J 8,49) mogą się odnosić do każdego, kto lekceważy mądrość, ponieważ Chrystus jest Mądrością⁶. Obserwujemy tu wsparcie tezy o tożsamości omawianego terminu z Chrystusem argumentem z pism św. Pawła: „Głosimy Chrystusa ukrzyżowanego, który jest ... mądrością Bożą”⁷. Takie odniesienie do owego tekstu występuje w też innym miejscu: „..... powiada bowiem Paweł w liście do Koryntian (1,24), że Chrystus jest Mocą i Mądrością Boga ... *On stał się dla nas Mądrością od Boga ...* (1 Kor 1,30)”⁸. O tym, jak ważny był dla Orygenesusa ten ustęp z listu do Koryntian, świadczy trzecia wzmianka: „Gdyby w innych miejscach odnoszących się do Chrystusa jako do Mądrości i Mocy nie powiedziano ogólnie, że jest On 'Mocą i Mądrością Bożą', moglibyśmy sądzić, że Chrystus nie jest po prostu 'Mądrością i Mocą Bożą', lecz że jest nią jedynie dla nas”⁹. Zauważyć należy powtarzającą się w przytoczonych tekstach konstrukcję „jest Mądrością”.

W innym miejscu czytamy: „Nie możemy pominąć milczeniem faktu, iż nie bez racji Chrystus jest 'Mądrością Bożą' i że słusznie nosi to określenie. (...) Chrystus jest bowiem pełną mądrością. Natomiast każdy mędrzec przyjmując mądrość uczestniczy w Chrystusie, bo Chrystus jest Mądrością”¹⁰. Tu aż trzykrotnie powtarza się to kategoryczne, być może skierowane przeciw Walentynowi¹¹, stwierdzenie „Chrystus jest Mądrością (σοφία)”.

Tytuł ten występuje także wśród innych, którymi Orygenes obdarza Jezusa: „Szukać Jezusa to szukać Słowa, Mądrości, Sprawiedliwości, Prawdy i Mocy Bożej, bo tym wszystkim jest Chrystus”¹². Tu także, mimo innej kompozycji zdania, utrzymuje się logiczny ciąg: „szukać ... Mądrości ... bo ... jest (nią) Chrystus”.

W podobnym wyliczeniu tytułów spotykamy Mądrość w tekście: „Cóż bowiem zostało zabite tchnieniem ust Chrystusa, skoro Chrystus jest Słowem, Prawdą i Mądrością?”¹³ Tu Orygenes stawia znak równości między trzema tytułami Chrystusa (nota bene te same występują w poprzednim urywku) a Nim samym. Choć tekst oryginalny nie zawiera orzeczenia ἔστιν, przykład ten należy niewątpliwie do stwierdzeń bezpośrednich.

To interesujące nas sformułowanie odnalazłem także w treści dłuższej refleksji teoretycznej. Orygenes mówi bowiem: „.... Jeżeli jednak stwierdzamy, że Chrystus jest sprawiedliwością w sensie ogólnym, tak jak w sensie ogólnym jest Mądrością i Mocą Bożą ...”¹⁴. Podobnie jak urywek poprzedni, tak i ten fragment posiada dodane przez polskiego tłumacza orzeczenie „jest”, którego brak w oryginale. Jednakże to sens stanowi podstawowe kryterium zaliczenia wypowiedzi do kategorii stwierdzeń bezpośrednich. W tym miejscu słuszności umiejscowienia omawianego tekstu w tej właśnie grupie dowodzi także przekład polski.

Na samą zasadność użycia interesującego nas terminu rzUCA światło tekst następujący: „Chrystus jest początkiem jako Stwórca i zgodnie z tym jest Mądrością”¹⁵. Tu bezpośrednio stwierdzenie „jest Mądrością” powiązane jest z Janowym hymnem (J 1,1 sqq.) gdzie mowa jest o przedwiecznym istnieniu Logosu – Stwórcy.

⁶ Tamże, 20,37.

⁷ Por. 1 Kor 1.23-24.

⁸ J Co 1.22.

⁹ Tamże, 1.34.

¹⁰ Tamże, 1.34. Pisownię omawianego rzeczownika „mądrość” lub „Mądrość” podaję zgodnie z PSP, t. XXVIII.

¹¹ O poglądach Walentyna i jego uczniów na temat Mądrości (sofia) patrz: W. Myszoł, *Wstęp do: Teksty z Nag-Hammadi*, PSP, t. XX, Warszawa 1979, s. 53 nn.

¹² J Co 32.19.

¹³ Tamże, 2,7. „Καί τί τὸν καταργούμενον τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας Χριστοῦ, σοφίας καὶ λόγου νοουμένου.” Tekst grecki podaję za Sources Chrétiennes (SC): 120 i 157.

¹⁴ J Co 1.34.

¹⁵ Tamże, 1.19. „Δημιουργός δὲ ὁ Χριστός ὡς ἀρχή, καθ' ὃ σοφία ἐστί”.

Nieco dalsze połączenie terminu „Mądrość” z imieniem Jezus (które występuje zamiennie z tytułem „Chrystus”, co widać wyraźnie w powyższych tekstach) dostrzegamy w wyjaśnieniu słów: „Tam, gdzie Ja idę, wy pójść nie możecie”¹⁶. Orygenes komentuje ten werset w następujący sposób: „...to znaczy nie mogą pójść tam, gdzie jest Prawda, Mądrość i Słowo, bo takie znaczenie ma zwrot: tam gdzie jest Jezus”¹⁷. Logicznym wnioskiem po analizie tego zdania jest stwierdzenie, że Jezus jest Mądrością (Prawdą i Słowem).

Powyżej przytoczone fragmenty Komentarza przedstawiają użycie terminu Mądrość w sposób bezpośrednio stwierdzający jej tożsamość z Osobą Chrystusa. Celem wypowiedzi typu „X jest Y” jest zazwyczaj pouczenie kogoś o jakiejś prawdzie. Nikt nie używa takiego zdania dla przekazania powszechnie znanej i akceptowanej prawdy. Możemy więc przyjąć oznajmiający, czy też jeszcze polemiczny (z teoriami walentynian), charakter wypowiedzi typu „jest Mądrością”. Na polemikę wskazywać może przeznaczenie dzieła dla przyjaciela Orygenes. niejakiemu Ambrożego, byłego zwolennika Walentyna. Orygenes wielokrotnie cytuje jednego z wybitniejszych walentynian, Herakleona, który prawdopodobnie wydał swój komentarz do Ewangelii św. Jana jeszcze przed nim¹⁸.

Czy jednak prócz omówionej konstrukcji spotkać można inne oddanie myśli o tożsamości Jezusa z Mądrością Bożą?

2. Stwierdzenia pośrednie

Rozważając wieloznaczność greckiego wyrazu ἡ ἀρχή, Orygenes tak mówi o znaczeniu „początek”: „Można więc stwierdzić, że początkiem nauki wedle natury jest Chrystus jako Mądrość i Moc Boga”¹⁹. W tym wypadku dowód dotyczy łączności tytułów Chrystus (Χριστός) i owej ἀρχή, natomiast uznanie Chrystusa za Mądrość – (Χριστός καθ’ ὁ σοφία) – wydaje się być z góry założone. Nie można przecież udowodnić „X jest Y jako Z”, gdy ktoś nie zna (nie uznaje) tożsamości Y i Z, a o łączności X z Y nie został jeszcze pouczony.

Jeszcze wyraźniej zjawisko to ukazuje inna wypowiedź uzasadniająca kojarzenie Chrystusa z ἀρχή: „Jak dowiadujemy się z Księgi Przysłów, Chrystus jest początkiem jako Mądrość; napisano bowiem: *Bóg stworzył mnie jako początek dróg swoich dla dzieł swoich*, jako Słowo zaś nie jest początkiem, ponieważ *Słowo było w początku*. A więc przymioty Chrystusa obejmują początek, oraz poza początkiem coś drugiego, trzeciego i tak aż do końca; to tak, jak gdyby powiedział: *jestem początkiem jako Mądrość*”²⁰. W tym fragmencie użyta została ponownie konstrukcja καθ’ ὁ σοφία..

O „początku” czytamy także w innym kontekście: „Trzeba jednak wiedzieć, że nie jest on początkiem w odniesieniu do każdej swojej nazwy. Czyż bowiem może być początkiem w odniesieniu do tego, że jest życiem? Życie przecież powstało w Słowie, a więc Słowo było jego początkiem. (...) A jeśli starannie przeanalizujemy wszystkie jego nazwania, stwierdzimy, że jest on początkiem jedynie jako Mądrość, nie jest nim natomiast jako Słowo, bo *Słowo było w początku*”²¹. Zarówno termin „Słowo” (λόγος) jak i „Mądrość” (σοφία) są tu przyjęte jako zrozumiałe dla czytelnika tytuły Chrystusa. A stwierdzenie pośrednie brzmi w tym miejscu: *κατὰ τὸ εἶναι σοφία ἀρχή ἐστιν*.

Różnicę między tym rodzajem stwierdzenia (w polskim przekładzie i rozumieniu można upraszczając nazwać go też schematem „jako”) a poprzednio przedstawionym schematem zdań („jest”) ukazuje dobrze fragment zawierający obie omawiane przez nas konstrukcje. Orygenes tak buduje zdanie, w którym wspomina występowanie chrystolo-

¹⁶ J 8,21.

¹⁷ J Co 19,14.

¹⁸ Patrz: W. Myszor, *Wstęp*, w: *Komentarz do Ewangelii św. Jana*, PSP, t. XXVIII, s. 6.

¹⁹ J Co 1,18.

²⁰ Tamże, 1,31.

²¹ Tamże, 1,19.

gicznego terminu „Mądrość” w nauce św. Pawła: „U Pawła Chrystus został określony również jako Mądrość i Moc Boga; powiada bowiem Paweł w liście do Koryntian (1,24), że Chrystus jest Mocą i Mądrością Boga ... *On stał się dla nas Mądrością od Boga ... (1,30)*”²². Przypatrzmy się tym dwóm zdaniom. Gdy Orygenes stwierdza, że „Chrystus został określony jako Mądrość”, podaje prawdę oczywistą i sprawdzalną. Natomiast w tym drugim zdaniu oddany jest sposób, w jaki św. Paweł udowadnia tę tożsamość, wprowadzając do swej teologii nowy tytuł Chrystusa (κατὰ τὸν Παῦλον σοφία εἶναι).

Oto jak określa Orygenes chrześcijan na wyższym stopniu doskonałości: „Szczęśliwi ci, którzy pożądając Syna Bożego stali się takimi, iż nie potrzebują go już jako lekarza, który uzdrawia chorych, jako pasterza czy jako odkupienia, lecz tylko jako Mądrości, Słowa i Sprawiedliwości...”²³. W tym hierarchizującym rozróżnieniu tytułów widoczne jest znowu założenie, iż powszechnie wiadomo o tym, że przysługują one Jezusowi.

O roli Syna Bożego w dziele stworzenia czytamy: „... jest On rozumem wszelkich rzeczy, rozumem, wedle którego zostało stworzone w Nim jako w Mądrości wszystko, co Bóg stworzył – tak jak mówi prorok: *Wszystko uczyniłeś w mądrości* (Ps 103,24)”²⁴. W tym tekście Orygenes udowadnia udział Syna – Mądrości w stworzeniu, lecz sama tożsamość jest bezdyskusyjna.

Omawiana konstrukcja występuje także w jednym z zachowanych fragmentów Komentarza: „Ojciec miłuje Syna również jako Prawdę, Mądrość i Uświęcenie, jak to stwierdza Dawid: *Oto bowiem umiłowalesz prawdę* (Ps 50,8)”²⁵.

Po dokonaniu powyższych analiz tekstu przyjąć można, iż Orygenes wyrażał prawdę o tożsamości Jezusa ze starotestamentalną Mądrością, do której – jak zauważyliśmy – nawiązywał już św. Paweł w dwojaki sposób. Raz były to więc stwierdzenia nazwane przeze mnie bezpośrednimi. Cechował je charakter oznajmiająco-polemiczny. W drugim przypadku jednoznaczność terminów Χριστός, θεοῦ υἱός, ἀρχή i omawianego tytułu σοφία jest założona z góry i wykorzystana niejednokrotnie do wykazywania innych prawd. Wykazałem jednakże, iż to sens stanowi podstawowe kryterium dysjunktywnego podziału na stwierdzenia bez- i pośrednie. Więc to okoliczność skłaniająca do nazwania Jezusa Mądrością, a nie analiza gramatyczna decyduje ostatecznie o zaliczeniu danego stwierdzenia do kategorii bezpośrednich bądź pośrednich identyfikacji. Przykładem może być niekonsekwentna budowa zdań, gdy chodzi o zwroty typu καθ’ ὅ σοφία, oraz występowanie lub brak orzeczenia εἶναι.

II. ARGUMENTY BIBLIJNE

Po ukazaniu sposobu, w jaki Chrystus obdarzony jest przez Orygenesusa tytułem σοφία, ustalić należy, na jakiej podstawie Aleksandryjczyk dokonał takiego przypisania omawianego terminu Synowi Bożemu. Rozpoczynając analizę fragmentów, które mają rzucić światło na to zagadnienie, chciałbym przytoczyć zachętę samego Orygenesusa do podjęcia takiego starania: „W odniesieniu do każdej (...) nazwy należy wyjaśniać jej sens wychodząc od niej samej, oraz odpowiednio wykazać, w jakim znaczeniu Syn Boży otrzymuje takie nazwanie”²⁶.

Najwłaściwszym sposobem wykazania słuszności takiego sformułowania powinien być bez wątpienia argument z Pisma. Zobaczymy więc, czy Orygenes omawiane użycie terminu σοφία mógł poprzeć odpowiednim tekstem.

²² Tamże, 1,22.

²³ Tamże, 1,20.

²⁴ Tamże, 19,22. Psalm podany został według numeracji LXX.

²⁵ Fragment 127, wg wydania PSP, t. XXVIII, cz. II, s. 244.

²⁶ J Co 1,24.

1. „Bóg uczynił mnie początkiem dróg swoich dla dzieł swoich” (Prz 8,22)

Orygenes sam zauważa, iż utożsamienie tytułów $\chi\rho\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ i $\sigma\omicron\phi\iota\alpha$ nie jest bezpodstawne: „Nie możemy pominąć milczeniem faktu, iż nie bez racji Chrystus jest 'Mądrością Bożą' i że słusznie nosi to określenie. Otóż Jego mądrość istnieje nie tylko w czystych pojęciach Boga i Ojca wszechrzeczy, jak gdyby w pojęciach podobnych do ludzkich myśli. Otóż jeśli ktoś potrafi zrozumieć niecielesny byt różnorodnych zasad obejmujących prawa wszechrzeczy, byt żywy i jakby obdarzony duszą, ten pojmie również Mądrość Bożą, która przewyższa wszelką naturę i która pięknie mówi o sobie: *Pan stworzył mnie jako początek dróg swoich dla dzieł swoich* (Prz 8,22)”²⁷. Słowa personifikowanej Mądrości z Księgi Przysłów wkłada Orygenes w usta Jezusa. Dowód polega więc na stwierdzeniu, że skoro Mądrość jest przedwieczna i ma udział w stworzeniu, to może być nią tylko sam Chrystus.

Potwierdzenie tego odnajdujemy w innym ustępie: „Chrystus jest początkiem jako Stwórca i zgodnie z tym jest Mądrością, a dzięki Mądrości zwie się „początkiem”. Mądrość wszak powiada u Salomona: *Bóg uczynił mnie początkiem dróg swoich dla dzieł swoich* (Prz 8,22), aby „na początku”, czyli w Mądrości, było Słowo”²⁸. Ten sam aspekt i ten sam cytat wspierający.

Na trzecim miejscu znów czytamy: „Jak dowiadujemy się z Księgi Przysłów, Chrystus jest początkiem jako Mądrość; napisano bowiem: *Bóg stworzył mnie jako początek dróg swoich dla dzieł swoich*. jako Słowo zaś nie jest początkiem, ponieważ *Słowo było w początku*. A więc przymioty Chrystusa obejmują początek, oraz poza początkiem coś drugiego, trzeciego i tak aż do końca; to tak, jak gdyby powiedział: *jestem początkiem jako Mądrość*”²⁹. Tu Orygenes podaje nawet źródło cytatu biblijnego. Czyni to jeszcze gdzie indziej, gdy mówi: „... według świadectwa Księgi Przysłów początkiem może zwać się Mądrość. Mądrość zaś zaistniała wcześniej niż Słowo, które ją głosi, to należy zrozumieć, że Słowo zawsze jest na początku, to znaczy w Mądrości”³⁰. A także mówiąc: „Syn Boży zwie się również Mądrością, która wedle Księgi Przysłów została ustanowiona jako początek dróg bożych ...”³¹.

Cytat dosłowny występuje także w innym miejscu: „Dlatego też Początek – to znaczy Mądrość, która głosi: *Bóg stworzył mnie jako początek dróg swoich dla dzieł swoich* – będzie nas pouczać o Słowie”³².

Poza stwierdzonym faktem sześciokrotnego zacytowania tego samego wersu Prz 8,22 w jednym przypadku odnalazłem wyraźne aluzje do owego zdania. Podkreślając różnicę między mądrością ludzką a boską, Orygenes pisze: „Inne mądrości, które uchodzą za złoto, są garstką piasku wobec Mądrości, którą Bóg stworzył jako początek dróg swoich dla dzieł swoich ...”³³.

Tak częste użycie tego samego cytatu biblijnego, będącego notabene testimonium na udział w dziele stworzenia i przedwieczność Syna, skłania nas do uznania Prz 8,22 za pośrednie stwierdzenie łączności, więcej: identityczności, starotestamentalnej Mądrości i wcielonego Słowa Bożego.

2. „Wszystko uczyniłeś w mądrości” (Ps 103,24 - LXX)

Rozwijając wspartą omówionym cytatem Prz 8,22 myśl, Orygenes pisze: „(Mądrość Boża) ... przewyższa wszelką naturę i ... pięknie mówi o sobie: *Pan stworzył mnie jako*

²⁷ Tamże, 1,34.

²⁸ Tamże, 1,19.

²⁹ Tamże, 1,31.

³⁰ Tamże, 1,39.

³¹ Fragment 1, według PSP, t. XXVIII, cz. II, s. 180.

³² J Co 20,39.

³³ Tamże, 9,10.

początek dróg swoich dla dzieł swoich (Prz 8,22). Dzięki niej mogło zaistnieć całe stworzenie, bo miało ono udział w Bożej mądrości, wedle której zostało ukształtowane: przecież wedle słów proroka Dawida *Bóg uczynił wszystko w mądrości* (por. Ps 103,24)³⁴. Zdanie, na które powołuje się Orygenes, brzmi we współczesnym przekładzie Biblii Tyścialecia: „Ty wszystko mądrze uczyniłeś” i nie dałoby się zastosować jako dowód identyczności Jezusa i Mądrości, lecz tekst Septuaginty pozwala na taką operację: „πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας”. Zjawisko to jest bardziej zrozumiałe na innym miejscu: „... na skutek tego, że jest On rozumem wszelkich rzeczy, rozumem, wedle którego zostało stworzone w Nim jako w Mądrości wszystko, co Bóg stworzył – tak jak mówi prorok: *Wszystko uczyniłeś w mądrości* – Chrystus może być światem, o tyle bardziej wielorakim i doskonalszym od zmysłowego świata, o ile rozum całego świata, wolny od wszelkiej materii, jest doskonalszy od świata materialnego: nie z uwagi na materię, ale ze względu na udział w Rozumie i Mądrości, które porządkują materię bytów stworzonych”³⁵. Tu nie ma już wątpliwości, czy Aleksandryczyk czyni aluzję jedynie do Mądrości z Księgi Przysłów, czy też mówiąc to spogląda na osobę Jezusa.

Pośrednie stwierdzenie identyczności λόγος i σοφία zachodzi w tekście, który też jest świadkiem tego, iż Ps 104,24 stanowi podporę dla wywodów Orygenes: „Ono (tj. Słowo) bowiem przenika całe stworzenie (por. Mdr 7,24), aby wszystko, co powstaje, powstawało za Jego sprawą i aby w odniesieniu do wszystkich poszczególnych rzeczy prawdziwe było zdanie: *Wszystko się stało za Jego pośrednictwem, a bez Niego nic się nie stało* (J 1,3; Kol 1,10), oraz: *Wszystko uczynił w Mądrości* (Ps 104/103, 24)”³⁶.

Testimonium to, bo nie ma już wątpliwości co do tego, iż Ps 103,24 nim jest, występuje jeszcze raz na uzasadnienie udziału Logosu w dziele stworzenia: „... z wyłączeniem atrybutów Chrystusa, wszystko powstało za pośrednictwem Słowa Bożego, bo Ojciec wszystko stworzył w Mądrości. Powiedziano bowiem: *Wszystko uczyniłeś w Mądrości*, a nie za pośrednictwem Mądrości”³⁷.

Werset ten (Ps 103,24) dostrzeżony przeze mnie w funkcji testimonium w czterech miejscach, jest więc drugim tekstem biblijnym, którego używał Orygenes na pośrednie potwierdzenie słuszności twierdzenia, iż Jezus jest σοφία θεοῦ.

3. „Chrystus jest Mądrością” (1 Kor 1,24)

Dwa wyżej omówione teksty biblijne wspierające, choć jedynie pośrednio, tezę o tym, że σοφία θεοῦ i λόγος – Χριστός to jedna i ta sama Osoba, nie były testimonium sensu stricto dla tej prawdy. Zauważyć należy, że oba (Prz 8,22 i Ps 103,24) zaczerpnięte są ze skarbca Starego Przymierza.

Lecz Orygenes mówiąc o Mądrości, nawiązuje i do św. Pawła: „Słowa: *Wy Mnie znieważacie* (J 8,49) mogą się odnosić do każdego, kto lekceważy mądrość, ponieważ *Chrystus jest Mądrością* (por. 1 Kor 1,24)”³⁸. Tu cytat biblijny (1 Kor 1,24) jest dowodem nie tylko na naukę całego zdania komentującego wers Janowej Ewangelii, lecz i na badaną przez nas obecnie jedność Χριστός – σοφία. Znacznie wyraźniej werset ten widać na innym miejscu: „U Pawła Chrystus został określony również jako Mądrość i Moc Boga: powiada bowiem Paweł w liście do Koryntian, że *Chrystus jest Mocą i Mądrością Boga ... On stał się dla nas Mądrością od Boga ...*(1,30)”³⁹. Tu argumentacja składa się z dwóch, pobliskich zresztą, zdań z 1 Kor. Wyłącznym celem włączenia do Komentarza tych słów św. Pawła w tym miejscu było wykazanie, że rzeczywiście Chrystus jest Mądrością. Mamy tu więc do czynienia także ze stwierdzeniem bezpośrednim.

³⁴ Tamże, 1,34.

³⁵ Tamże, 19,22.

³⁶ Tamże, 6,38.

³⁷ Tamże, 2,12.

³⁸ Tamże, 20,37.

³⁹ Tamże, 1,22.

Orygenes chce podkreślić realność istnienia Chrystusa jako Mądrości i Mocy Bożej. Dlatego pisze: „Gdyby w innych miejscach odnoszących się do Chrystusa jako do Mądrości i Mocy nie powiedziano ogólnie, że jest On *Mocą i Mądrością Bożą*, moglibyśmy sądzić, że Chrystus nie jest po prostu *Mądrością i Mocą Bożą*, lecz że jest nią jedynie dla nas”⁴⁰.

Wers I Kor 1,24 użyty został trzykrotnie dla udowodnienia badanej przez nas obecności tezy. Ten tekst św. Pawła uznać można za testimonium na tożsamość Chrystusa i Mądrości Bożej.

Poszukiwania odniesień biblijnych dały więc efekt w postaci wykrycia trzech ulubionych „podpór”, na których budował Orygenes swoją naukę o Chrystusie-Mądrości Bożej w tym Komentarzu.

III. RACJE UŻYCIA TYTUŁU ΣΟΦΙΑ ΘΕΟΥ W ODNIESIENIU DO CHRYSYUSA

Samo występowanie obok siebie wielu tytułów chrystologicznych (i nie tylko), tak powszechne w Kościele, nie stanowi kwestii interesującej nas w tej chwili, lecz dodać należy, że dokładnie wyjaśnia ten fakt sam Orygenes, gdy mówi: „Zbawiciel bywa określany różnymi nazwami, bo jest jeden w zakresie substancji, a różny w zakresie przymiotów”⁴¹.

Po obszernych analizach tekstów zawierających termin „Mądrość (Boża)” w odniesieniu do Syna Bożego, zwróćmy więc uwagę na przyczyny zastosowania przez Orygenes a takiej właśnie nomenklatury.

Wyjaśnienie użycia omawianego terminu w stosunku do Osoby Syna Bożego odnajdujemy w *Komentarzu do Ewangelii św. Jana*: „Chrystus jest początkiem jako Stwórca i zgodnie z tym jest Mądrością, a dzięki Mądrości zwie się *początkiem*. Mądrość wszak powiada u Salomona: *Bóg uczynił mnie początkiem dróg swoich dla dzieł swoich* (Prz 8,22), aby *na początku*, czyli w Mądrości, było Słowo”⁴². Orygenes, cytując w tym samym kontekście znany nam już wers Księgi Przysłów i Ewangelie św. Jana, wiąże tu termin Mądrość z dziełem stworzenia. Nawiązuje jednocześnie do Słowa (λόγος), które „było na początku” i przez które „wszystko się stało” (cf. J 1,1 sqq). Zestawmy wspierające tezę Orygenes a cytaty: „κύριος ἔκτισέν με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ” (Prz 8,22) oraz Janowe „ὁ λόγος ἦν ἐν ἀρχῇ”. Ogniwiem łączącym terminy σοφία i λόγος jest, jak widać, rzeczownik ἡ ἀρχή – „początek”. Z tego wniosek, iż to z racji bycia Początkiem wszystkich rzeczy Chrystus jest opiewaną w Starym Testamencie Mądrością i równocześnie przysługuje Mu, i tylko Jemu, „schryścianizowany” termin λόγος.

Drugim aspektem tego samego rozumowania jest udział w dziele stworzenia. „Chrystus jest początkiem (ἀρχή) jako Stwórca i zgodnie z tym jest Mądrością, a dzięki Mądrości zwie się *początkiem*”. Obserwujemy w tym miejscu absolutną tożsamość i zależność od siebie pojęć σοφία i ἀρχή, do których – nieco sztucznie w tym miejscu – Orygenes dodaje termin λόγος.

Trochę dalej w tym samym dziele Orygenes znów przytacza ten sam dowód na słusność użycia terminu „Mądrość” w stosunku do Chrystusa: „jest On rozumem wszelkich rzeczy, rozumem, wedle którego zostało stworzone w Nim jako w Mądrości wszystko, co Bóg stworzył – tak jak mówi prorok: *Wszystko uczyniłeś w mądrości* (Ps 103,24)”⁴³.

Argument ten znajdujemy w jeszcze innym ustępie tego Komentarza: „(Słowo) .. które było tym samym, co Mądrość ... przenika całe stworzenie, aby wszystko, co powstaje, powstawało za Jego sprawą i aby w odniesieniu do wszystkich poszczególnych rzeczy prawdziwe było zdanie: *Wszystko się stało za Jego pośrednictwem, a bez Niego nic się*

⁴⁰ Tamże, 1,34.

⁴¹ Jr h 21,4, tl. St. Kalinkowski, PSP, t. XXX, s. 198.

⁴² J Co 1,19.

⁴³ Tamże, 19,22.

nie stało (J 1,3; Kol 1,10), oraz: *Wszystko uczynił w Mądrości* (Ps 103,24)⁴⁴. W tym, jak i w poprzednim, fragmencie Orygenes podpira się cytatem z Psalmu 103 (LXX), podając dwukrotnie tę samą część omówionego przez nas wyżej wersu 24: „πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας”.

Do stworzenia nawiązuje również fragment dzieła *O zasadach*: „owa potęga Boskiego majestatu, owo Słowo i Mądrość Boża, w której zostały stworzone wszystkie byty widzialne i niewidzialne (por. Kol 1,16), zawarła się w ograniczonych rozmiarach człowieka, który pojawił się w Judei”⁴⁵.

Wszystkie cztery podane wyżej wypowiedzi dają pełną odpowiedź na pytanie o przyczynę identyfikacji terminu „Mądrość” z osobą Jezusa. Dokonuje się ona jednak nie bezpośrednio. Niejako mostem łączącym starotestamentalną postać Mądrości z Chrystusem jest wypracowany przez Filona, lecz zawierający już określony, nie zaś jedynie spekulatywny, ładunek znaczeniowy, termin λόγος⁴⁶. To udział w dziele stworzenia, oddany w Starym Testamencie przy pomocy terminu „Mądrość”, w Nowym natomiast filozoficznym pojęciem λόγος⁴⁷ daje podstawę do identyfikacji tych terminów ze sobą, a przez to i Mądrości z Jezusem.

Przedstawione badania dotyczą jedynie *Komentarza do Ewangelii św. Jana* Orygenes. Z wynikami przeprowadzonych poszukiwań przyczyn i racji identyfikacji terminów Χριστός – λόγος – σοφία zestawmy skrótowo opinie biblistów na temat terminologii chrystologicznej w Ewangelii św. Jana, a szczególnie w Prologu. Na zasadność przytoczenia wyników pracy biblistów w tym miejscu wskazuje wspomniany brak rzeczownika σοφία jako tytułu Chrystusa, a w zasadzie zupełna jego nieobecność, w tej Ewangelii.

IV. HIPOTEZY BIBLISTÓW

Wśród wielu opinii na temat wystąpienia w Prologu terminu λόγος zwróćmy uwagę na hipotezę H. Strathmanna⁴⁸. Powołuje się on na fakt utożsamienia w Syr 24,23 Prawa z Mądrością, natomiast w Ps 119 Prawa ze Słowem Bożym. Jak więc, twierdzi dalej Strathmann, rabini utożsamili Torę z Mądrością, tak Jan – Mądrość ze Słowem Bożym. Wnioskowanie to zgodne jest z regułami logiki (P=M i P=S ∴ M=S), jednakże Langkammer zauważa słusznie, iż „utożsamić można wielkości w porządku idei, takich jak Mądrość i Słowo Boże w Starym Testamencie, nigdy jednak w wypadku osób”⁴⁹.

Przekonujące jest także, dokonane przez F. Gryglewicza, zestawienie hymnu z J 1,1 sqq z hymnami opiewającymi Mądrość w księgach sapiencjalnych⁵⁰. Autor wykazuje identyczność struktury hymnu o Logosie oraz hymnów Prz 8,23 sqq i Syr 24,3 sqq. Analizując całą Ewangelię św. Jana stwierdza, iż „pomiędzy prologiem do Ewangelii św. Jana a hymnami ku czci Mądrości, następnie zaś pomiędzy słowami Chrystusa cytowanymi w czwartej Ewangelii a tym, co Stary Testament Mądrości przypisuje, spotykamy wiele podobieństw przede wszystkim w treści, ale także w wyrażeniach”⁵¹.

⁴⁴ Tamże, 6.38.

⁴⁵ *O zasadach* II,6,2, tl. St. Kalinkowski, PSP, t. XXIII.

⁴⁶ O użyciu terminu λόγος przed Filonem, jego etymologii i znaczeniu patrz H. Langkammer, *Pieśń o Logosie*, w: *Ekzegeza Ewangelii św. Jana*, praca zbior. pod red. F. Gryglewicza, Lublin 1992, s. 9-26.

⁴⁷ Celowo opuszczam, kiedy to możliwe, polskie „Słowo”, gdyż takie tłumaczenie znacznie ogranicza pole znaczeniowe greckiego rzeczownika.

⁴⁸ Opinię Strathmanna przytaczam za: Langkammer, *Pieśń o Logosie*, s. 18-19.

⁴⁹ Langkammer, dz. cyt., s. 19.

⁵⁰ Por. F. Gryglewicz, *Duchowy charakter Ewangelii św. Jana*, s. 30 nn.

⁵¹ Tamże, s. 32.

Podsumowując wartość przestudiowania analizy tekstów, pisze Gryglewicz, iż u Jana Chrystus jest Mądrością, która wzywa, by przyjść do niej. Cel tej identyfikacji widzi autor w zachęcie do zjednoczenia z Chrystusem⁵².

Natomiast Lietzmann utrzymuje, że przyczyną odrzucenia tego terminu przez Jana jest fakt, iż rzeczownik ten jest rodzaju żeńskiego, tak w grece (σοφία), jak i w hebrajskim (hokmah)⁵³. Dla uniknięcia nieporozumień czy skojarzeń z gnozą w wydaniu walentynian⁵⁴ Jan określa Chrystusa rzeczownikiem rodzaju męskiego: ὁ λόγος.

Nasze wnioski po analizie wypowiedzi Orygenesu różnią się więc zupełnie od teorii biblistów. Znamienny jest sam fakt, iż Orygenes nie tylko zakłada tożsamość Jezusa z Mądrością Bożą, ale nie unika tego terminu, jak czyni to św. Jan. Także proces identyfikacyjny, który prześledziliśmy na podstawie Komentarza, przebiega inaczej niż w wypadku hipotetycznego wnioskowania u Jana. Dodać należy na koniec, iż Orygenes stwierdza w swym *Komentarzu do Ewangelii św. Jana*, gdzie – jak już wielokrotnie wspominałem – termin σοφία nie występuje, wyjątkowy charakter tego terminu, gdy pisze: „Można tedy śmiało powiedzieć, że spośród wszystkich atrybutów zawartych w nazwach pierwotnego całego stworzenia, najstarszym jest Mądrość”⁵⁵.

⁵² Tamże, s. 38.

⁵³ Por. I. angkammer, dz. cyt., s. 19.

⁵⁴ Por. W. Myszor, *Walentynianie, Wstęp*, w: *Teksty z Nag-Hammadi*, PSP, t. XX, Warszawa 1979, s. 57 nn.

⁵⁵ J Co I.19.